

# TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA UYGULANABİLECEK BAZI MORFOLOJİK KRİTERLER-I\*

## *Some Morphological Criteria That Can Be Applied To The Classification Of Turkish Dialects-I*

**Fatih KİRİŞÇİOĞLU\*\***

*Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 18-28*

**Öz:** Çok çeşitli lehçe ve şivelere ayrılan, yeryüzünde 200 milyondan fazla bir nüfusa sahip Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için bugüne kadar araştırmacılar tarafından pek çok tasnif denemesi yapılmıştır. Yaklaşık 150 yıldır devam eden Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşmasıyla yeni verilere ve bilgilere ulaşmış, bunun neticesinde Türk lehçelerinin sadece fonolojik ölçütlerle değil, aynı zamanda morfolojik ölçütlerle yeni bir sınıflandırılmasının yapılması gerekli olmuştur.

Bu çalışmada yazı dilleri esas alınarak {-(I)yor}, {-(y)AcAK}, {-{(G)An}}, {-{(M)İŞ}}, {-{(y)A Tu(r)}}, {-{(I)p Tu(r)}} gibi genellikle fiil çekiminde kullanılan eklerden hareketle morfolojik ölçütlerle Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yeni kriterlerin kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Türk Lehçelerinin Tasnifi, morfolojik kriterler, Türk lehçelerinde fiil

**Abstract :** Turkish has a wide variety of dialects and accents and is spoken by Turkish tribes with a population of about 200 millions. A number of attempts have been made by there searchers to classify Turkish in terms of its phonetical and morphologic characteristics so far. The 150-year-long studies on the classification of Turkish dialects have attained new findings and knowledge with the development and spread of Turkology researches. As a result, it has become necessary to reclassify the Turkish dialects not only according to the phonologic criteria but also according to the morphologic criteria. In this study, the written languages have been taken into account. Considering the suffixes to the verbs in Turkish, such as -(I)yor, -(A)cak, -(G)A(N), -(M)İş, -A Tu(r)-, -p Tu(r), we have discussed whether new criteria could be used in the classification of Turkish dialects.

**Keywords:** Classification of Turkish dialects, morphologic criteria, verb in Turkish dialects

\* 30 Eylül-4 Ekim 2013 tarihleri arasında İstanbul'da İÜ Edebiyat Fakültesi ile İÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde sunulan fakat basılmayan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak genişletilmiş şeklidir.

\*\* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. mfatih@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 10.04.2016 / Kabul Tarihi: 20.05.2016

**Giriş:** Çok çeşitli lehçe ve şivelere ayrılan, yeryüzünde 200 milyondan fazla bir nüfusa sahip Türk boyları tarafından konuşulmakta olan Türkçenin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için karşılaştırmalı dil araştırmalarının derinleştirilmesi, her lehçe ve şivenin özelliklerinin tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri 19.yüzyıl başlarından beri devam etmektedir.

Türk lehçelerinin tasnifi denemeleri beş bölüm hâlinde incelenebilir. Bunlar:

1. Radloff'a kadar olan tasnif denemeleri
2. Radloff'un tasnif denemesi
3. Samoyloviç'e kadar olan tasnif denemeleri
4. Samoyloviç'in tasnif denemesi
5. Samoyloviç'ten sonraki tasnif denemeleri.
6. Tekin'in tasnif denemesi.

Günümüzdeki bilgilerimizle Türk lehçelerini bazı kriterler çerçevesinde gruplara ayırmak mümkündür. Bu kriterlerin bir kısmı şunlardır:

- 1- r~l, r~z, l~ş ses denklikleri.
- 2- Kelime başındaki h sesinin durumu.
- 3- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki d sesinin durumu.
- 4- Çok heceli kelimelerin sonundaki -ıg ses grubunun durumu.
- 5- İlk hecedeki -ağ ses grubunun durumu.
- 6- Kelime başındaki t- ünsüzünün durumu.
- 7- Kelime başındaki k- ünsüzünün durumu.
- 8- Kelime başındaki y- ünsüzünün durumu.
- 9- Eklerin başındaki ve sonundaki g-/ğ-, -g/-ğ seslerinin durumu.
- 10- bol- filinin durumu.
- 11- Eski Türkçe söz içi ve sonundaki ñ sesinin durumu.

Bu sınıflandırma çalışmalarında öncelikle coğrafi yönler ve genellikle fonolojik ölçütler kullanılmıştır (Tavkul 2003: 23 vd.).

Yaklaşık 150 yıldır devam eden Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşmasıyla yeni verilere ve bilgilere ulaşmış, bunun neticesinde Türk lehçelerinin sadece fonolojik ölçütlerle değil, aynı zamanda morfolojik ölçütlerle yeni bir sınıflandırılmasının yapılması gerekli olmuştur. Çünkü sesler zamanla değişebilir ve kelimeler de bir lehçeden diğer bir lehçeye geçebilir ama gramer yapılarının değişmesi için dilin çok uzun bir sürede kültürel etkiye veya siyasî baskıya uğraması gerekmektedir.

Bu konuda Türk lehçelerinde sadece bir morfolojik yapıyı ele alan çalışmalar (Koraş 2006) olduğu gibi bir kelime çeşidini ele alan (Ercilasun vd 2007) çalışmalar da yapılmıştır. Bununla birlikte lehçe gruplarında bir kelime çeşidini ele alan çalışmalar (Alkaya 2007, Biray 1999) da bizim için önemlidir. Bir kısım araştırmacılar (Korkmaz 1972, Gülsevin 2010) ise grupların genel özelliklerinden hareketle bir

takım tespitlerde bulunurken, bir kısmı (Ercilasun 1997) da genel ortak özellikler üzerinden tespitte bulunmayı uygun görmüştür. Yabancı asıllı Türkologların konuyla ilgili çok önemli çalışmalarının olduğunu belirtmeliyiz. Özellikle Claus Schöning’in çalışması morfolojik yapılara önem vermesi ve konuyu bugüne kadar yapılan tasnif denemelerinden farklı bir şekilde ele almasıyla başarılı bir çalışmadır. Schöning, Merkezî Türkçenin (Oğuz, Kıpçak, Karluk) iç tasnifinde -IcI (-UvçI, -GUçI) ve -mAyIn (-mAyIp,-Bay) eklerini; Yaygın Türkçe ve Yaygın Olmayan Türkçe (Çuvaş, Lena, Halaç) karşılaştırmasında +lAr (+sem,+lAr,vd.),-p,-sAr ve -Zun eklerini; Merkezî Türkçe ve Kıyı Türkçesini karşılaştırırken de +DImlz (+DIk) ,-yUr (-r), +sIz, +(n)In , +z (+zlAr) ve + (I)nç(I) +(I)ş(KI),+(I) s eklerini kullanmıştır (Schöning (1999) 2013: 221 vd.).

Tarihî dönemlerde Türk boylarının dillerinden ilk bahseden şahsiyetin Kaşgarlı Mahmud olduğunu bilmekteyiz. Kaşgarlı Divan’ında zaman zaman “İsm-i fâil öbür Türklere göre “-ğuçı/-güçi/-küçi” ekiyle yapılırken, Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde “-daçı/-deçi, -taçI/-teçi” ekiyle yapılmaktadır: barğuçı>bardaçı (varan, varıcı) (DLT 9); turğuçı>turdaçı (kalkan, kalkıcı) (DLT 247) ”gibi bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin ışığında şekil bilgisi açısından İsm-i fâil eki olarak -ğuçı/-güçi/-küçi ekini kullananlar (Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygurlar) veya -daçı/-deçi, -taçI/-teçi ekini kullananlar (Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar ve Peçenekler) ; bir işi işlemek, işleyenin hakkı olduğunu gösteren fâil için -ğlık ekini kullananlar (Oğuz ve Kıpçaklar haricindeki bütün Türk boyları) veya -ğsık ekini kullananlar (Oğuz ve Kıpçaklar) ; sıfat-fiil eki olarak -ğu/-gü ekini kullananlar (Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Uygurlar) veya -ası/-esi ekini kullananlar (Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgarlar) gibi bir tasnife (Aydoğdu 2009: 81) gitmek mümkünse de bu bilgi bizi ciddi bir tasnife doğru yönlendirmez.

**İnceleme:** Bizim tespitlerimize geçerse öncelikle bütün Türk yazı dillerinde fiillerle ilgili ortak eklerden bahsetmek istiyorum. Bunlar, **-DI** ve **-(I)r**, **-Ar** zaman ekleri ile **-A**, **-I** zarf-fiil ekleri ve **-(I)r**, **-Ar**; **-MAZ** sıfat-fiil ekleridir. Buraya belki hâlâ araştırdığım Saha dışında bütün lehçelerde görünen **-(G)An** sıfat-fiil ekini de ekleyebiliriz.

İlk belirleyici ekimiz **-(G)An** geçmiş zaman ekidir. Bu ek, Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Saha yazı dillerinde kullanılmaz. Oğuz grubundan sadece Türkmencede kullanılan bu ekin Çuvaşçada kullanılması ekin eskiliğini göstermemektedir (Trkm 26, Çvş 343 vd.<sup>1</sup>). Çünkü kip eki olarak Çağatay döneminde kullanılan bu ek, Ercilasun’un tespitleriyle de sıfat-fiil olarak Köktürk ve Uygur dönemlerinde yaygın değildir ve asıl olarak Karahanlı Türkçesi eserlerinde görülmektedir (KTLG 2007: 63-64).

Bu ekin muadili olarak gösterilen ve üzerindeki yorumlarda genellikle hataya düşülen **-MIş** geçmiş zaman eki ise Türkiye, Azerbaycan, Gagavuz ve Saha ve Tuva yazı dillerinde yaygın (TT 300; ADG,186; Ggv153; Pokrovskaya 1964: 196; Sah 96; Tuv 1189). Özbek ve Uygur yazı dillerinde seyrek olarak kullanılır (Öztürk 1997:127,128). Ek, Eski Türkçede yaygın bir şekilde kullanılırken Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde ekin işleviği azalmış genellikle şiir dilinde kullanılmaya

1 “Kaynaklar ve Kısaltmalar” bölümünde Trkm, Çvş kısaltmalarıyla belirtilen eserin sayfa numarasını göstermektedir. Bundan sonrakilere de aynı şekilde devam etmektedir.

başlanmıştır. Bu özellik Özbek ve Uygur Türkçelerine de geçmiştir. Bu kip eki Ercilasun'a göre muhtemelen 16. asırdan itibaren Kıpçak ve Türkmen konuşma dilinde unutulmaya başlayarak bugün artık kullanılmamaktadır (KTLG 2007: 107).

Şimdiki zaman kiplerine baktığımız zaman ise bugünkü Türk yazı dillerinde şimdiki zamanın analitik olarak –A,-(I)p zarf fiillerini alan (Saha hariç) dört ana yardımcı fiille (tur-,yorI-,yat-,o(l)(t)ur-) yapıldığını ve bunların hepsinin lehçe tasniflerinde belirleyici olarak kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Bunların içinde en açık belirleyici olarak duran yapı –A yorI-/–p yorI- yapısıdır. Bu yapıların her ikisi de Saha ve Çuvaş lehçelerinde yoktur. Çünkü bu analitik şekillerin hepsi önceleri bir tasvir fiili yapısı içindeyken sonradan bazı zaman ekleriyle birleşip kipleşmişlerdir. Nitekim Eraslan bu yardımcı fiillerin bir kısmını tasviri yardımcı fiil olarak ele alırken Ercilasun, başlangıçta tasvir fiili olarak görülen bu yapıların 11. yüzyıldan önce doğmuş olduğunu ancak seyrek kullanıldıklarını belirtmektedir (Eraslan 2012: 443-448, KTLG 303-305). Bugün de bizim çalışmamızda kip yapısı içinde ele aldığımız bazı şekillerin İdil-Ural lehçelerinde tasviri fiil ve kip arasında bir görünüşü vardır (Yüksel 2005: 386-396, Ersoy H. 2014: 69 vd., Öner 2006: 722,723).

–A yorI- yapısı sadece Oğuz grubunda görülürken (TT 296, ADG 195, Ggv 147, Pokrovskaya 1964:180, Trkm 264, Sarıyev 1998:75, Clark 1998: 219) –p yorI- yapısı Türkmen dışındaki Oğuz lehçelerinde, Özbek, Tatar, Karaçay- Malkar ve Kumuk yazı dillerinde görülmez (Sarıyev 1998: 77). Bu ek, yazı dillerinin kendi lehçe grupları (Kıpçak, Karluk, İdil-Ural) içinde belirleyicidir. Genellikle ayırıcı ek olarak bilinen –MIş ekinin aksine ise Oğuz grubunun en belirleyici eki –A yorI- ekidir. Ek, Eski Türkçede –A yorI- şeklindedir (Eraslan 2012: 448). Genellikle tasvir-fiil şeklinde ve seyrek olarak kullanılan bu ekin 13.yy.'da gramerleştiğini ve Kıpçak gramerlerinde zikredildiğini görmekteyiz. –p yorI- şeklinin seyrek olarak Karahanlı Türkçesinde görüldüğünü, bu şeklin Çağatay döneminde işlekliliğini arttırdığını bir taraftan –yorI-/–yoru- devam ederken tarihî Kıpçakçada fiilin yür(i)- (>yür-, cür-, jür-) şeklinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür (KTLG 238).

Diğer bir belirleyici –A Tur-’dan gelen şimdiki zamandır. Bu yapı bütün Türk lehçelerinde görülmesine rağmen Oğuz grubunda ağızlar dışında görülmez. –p Tur- yapısı ise Türkmen dışında Oğuz grubunda, Özbek, Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmez (Sarıyev1998: 74, Clark 1998:244). Ancak, –p Tur- geçmiş zaman olarak Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır (ADG 1960:187, Özb 160,161). Kırım, Tatar, Başkurt ve Kumuk Türkçelerinde şimdiki zaman olarak kullanılan bu yapı (Kr.T 173, Öner 2006: 174, Yüksel 2006: 175) bazı lehçelerde arkasına farklı ekleri/yapıları alarak (Türkmen: alıpdırın (geçmiş zaman), alıp durun (şimdiki zaman) ;Uygur: eliptimän (geçmiş zaman), elipturimän/elipturip(ti)män (şimdiki zaman)) hem geçmiş zaman hem de şimdiki zaman yapabilmektedir (Sarıyev1998: 73, 74, Clark 1998: 244,253, Uyg 76). Tur- ile yapılan şimdiki zaman muhtemelen 11.yy.da Kıpçak ağzında ortaya çıkmış, oradan Harezmi’ye geçmiştir. Hatta Et-Tuhfe’de gerek –AdIr’lı olumlu biçim için gerekse –mAydIr’lı olumsuz biçim için “Tatar diyeleğinde” kaydı vardır (KTLG 199).

Yat- yardımcı fiili ile yapılan yapılara baktığımızda –A yat- yapısını Özbek, Kırım, Başkurt, Nogay, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde görürken ( Öztürk 1997: 140-

143, Kr. T 249-250, Yüksel 2006: 250, Nog 125, 126, Krg 218, Kaz 260-263) –**(Ip yat-** yapısını Türkmen, Uygur, Kırım, Başkurt, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Tuva, Tofa ve Hakas Türkçelerinde görebilmekteyiz (Trkm 269, Öztürk 1997: 129-134, Kr. T 263, 264, Yüksel 2006: 264, Nog 127, Krg 218, Kklp 588, Kaz 260, Alt 110, 111, Tuv 1190, Tof 197, Hks 71). Yani, bu ek Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Saha ve Çuvaş lehçelerinde yoktur. Ayrıca Özbek, Uygur, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk Türkçelerini kendi grupları içinde ayrııcı özelliğe sahiptir.

–**(Ip o(l)(t)ur-** yapısı Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmemektedir (Sarıyev 1998: 77, Yüksel 2006: 289, Kr. T 288, 289, Nog 127, Krg 218, Kaz 260, Kklp 588, Hks 71, Tuv 1190, Bacanlı 2001: 117, Tof 193). –**(Ip bara/kile** yapısı ise, Türk lehçelerinde sadece Başkurt ve Karakalpak Türkçelerinde bulunmaktadır (Yüksel 2006: 333, 334, KTLG 333).

Burada dikkatimizi çeken husus Batı'ya erken göçen Türk boylarında genellikle analitik kipler pek görülmemektedir. Buna bir örnek verirken –**mada-** fil ismiyle yapılan şimdiki zaman sadece Türkiye Türkçesinde; –**makta-** fil ismiyle yapılan şimdiki zaman Türkmen haricinde Batı lehçelerinde bulunmaktadır (TT 298, Az 197, Ggv 147). Özbek, Uygur ve Kırım Tatar lehçelerinde ise seyrek görülmektedir (Kr.T 315, Özb 166, Öztürk 1997: 134-137). –**(Iwda-**yapısı ise Kırgız, Karakalpak, Kazak ve Nogay Türkçelerinde kullanılmaktadır (Krg 223, Kaz 265, Kklp 588, Nog 130). İlk örneklerini Divan'da gördüğümüz (DLT 34) –A tur-’lı yapının Tofa, Saha ve Çuvaş lehçelerinde bulunması da açıklanması gereken bir husustur (Tof 165, 188, Sah 98, Çvş 346-354).

Saha Türkçesini saymazsak Hazar’ın doğusunu ve batısını ayıran bir diğer ek de –**(y)(A)CAk-** gelecek zaman ekidir (Sah, 131). Ekin tam kipleşmemiş olarak Özbek Türkçesinde, İdil-Ural ve Kafkas Türk lehçelerinde görülmesi herhalde Osmanlı devletinin hâkimiyet alanıyla açıklanabilir (Öztürk 1997: 161-164, Kum 989, Nog 133, Kklp 589, Ersoy H. 2014: 264, Krm 308, Öner 2007: 716).

Gelecek zaman eklerinden –**GU + iyelik + (dUr)** yapısı sadece Karluk grubuna ait bir ektir (Öztürk 164-167). Benim Saha Türkçesinde de olduğunu düşündüğüm –**(G) AlAk** henüz tamamlanmamış gelecek zaman eki Sibiryâ lehçelerinde kullanılmaktadır (Sah 131, Hks 84, Tuv 1207, Dilek 2009: 172,173).

Türk lehçelerindeki gereklilik eklerini de belirleyici ekler listesine alabiliriz. Eski Uygur Türkçesinde –mİş kergek, –**GU kergek/ol**, –**mAk kergek**, –**GUIUK ol** şeklinde gördüğümüz (Eraslan 2012: 350, 351, Koraş 2006: 134) yapılardan sadece –mAk kergek yapısı –**mAk/-mA kerek (lâzım / zerür / tiyişli / kirli / Tarık(lı) )** şeklinde bugüne kadar ulaşmıştır. Bu yapı, Türkiye, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kırım, Başkurt, Karakalpak, Nogay ve Çuvaş lehçelerinde görülmektedir (Koraş 2006: 133 vd., Gag 158, Öztürk 1997: 184, 185, Yüksel 2006: 496, Kr. T 495, Kklp 593, Nog 139, Kum 990, Çvş 369, 370). –**mAlı-** Oğuz lehçeleriyle, Kırım ve Çuvaş Türkçelerinde kullanılmaktadır (TT 302, Az 203, Trkm 306, Özkan 158, Kr. T 471, Çvş 365-369). –**(y)As(I)** Tatar, Başkurt, Çuvaş +bar/+pulat) ve Azerbaycan (+şahıs eki) lehçelerinde görülmektedir (Öner 2006: 536, Yüksel 2006: 536, Az 207, Çvş 362-365). –**(I)ş +iyelik (+tegiş/kerek/lâzım/şart/zerür/zarıl)** yapısı Özbek,

Uygur ve Kırgız lehçelerinde görülmektedir (Öztürk 1997: 183, Krg 250). **-sA + iyelik (+ kerek/lâzım/ zerür/zarıl)** yapısı Kırım, Tatar, Başkurt, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde kullanılmaktadır (KTLG 526,527, Tamir 2006: 528). **-(I)r(gA)/-Ar(gA)** yapısı Tatar, Başkurt, Karaçay-Malkar, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılmaktadır. Ancak Altay Türkçesinde isteği, Hakas Türkçesinde gereklilik yanında şimdiki ve gelecek zamanı da ifade eder (KTLG 479-481, Krç-M 917, Dilek 2009: 126, Hks 71 ve 78, Tuv 1198). **-(I)w (+ iyelik+ kerek/lâzım/ zerür/zarıl)** Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde kullanılmaktadır (KTLG 507,508, Krg 251, Kaz 282, Kklp 591).

Batıyla Doğuyu hatta Kuzeyi ayıran bir diğer ekimiz ise istek bildiren gelecek zaman eki **-mAkçI-**'dir. Bu ek, Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar, Başkurt, Kırgız, Karakalpak ve Kazak lehçelerinde görülmektedir (Öztürk 1997: 157-161, KTLG 559,560, Krg 247, Kaz 271, Kklp 593).

Sıfat-fiillere baktığımızda **-Ar/-(I)r, -Baz** eklerini bütün lehçelerde görebiliriz. Sıfat-fiil olarak Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmayan ancak Karahanlı dönemi eserlerinde rastladığımız (KBG: 171,172) ve kip eki olarak ilk örneklerini Çağatay Türkçesinde gördüğümüz (ÇEK 132) **-(G)An** eki ise kip ekinin aksine Saha dışındaki bütün lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Sah 130). Kip eki ve sıfat-fiil eki olarak lehçeler itibarıyla kullanımlarına baktığımızda en istikrarlı ek **-(y)ACAk** ekidir (TT 336, Azb 211, Ggv 172, Trkm 410, Sah 131, Özb 232, Kum 997, Nog 194.). Diğer istikrarlı ek **-(G)A(A)IAk** ekidir (Sah 131, , Dilek 2009: 172-173, Alt 162,163, Hak 84, Tuv 1206, Krg 301).

Bu kategoride bizim tespitlerimize göre en ayırıcı ek Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde ve Saha Türkçesinde gördüğümüz **-Dık** ekidir (TT 335, Azb 211, Ggv 171, Sah 131).

Kip eki olarak Türkiye, Özbek, Kırgız ve Saha Türkçesinde görmediğimiz ve Azerbaycan ile Türkiye Türkçesini diğer Oğuz grubu lehçelerden ayıran **-(y)(A)SI** eki bu lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (TT 337, Özb 232, Krg 299, Sah 111,112). Kip eki olarak Kırım, Başkurt ve Kırgız Türkçesinde görmediğimiz **-MIş** eki bu lehçelerde (bir kısmında seyrek kullanıyor ve kalıplaşmış olsa bile) sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Krm 404, 405, Krg 298, BTH 321, 378). Yukarıda Batıyla Doğuyu ayıran ekler olarak bahsettiğimiz eklerden **-mAk(ÇI)** eki Kırgız ve Kazak lehçelerinde (Krg 247, Kaz 271). **-mAll** ise Azerbaycan ve Çuvaş lehçelerinde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır (Azb 211, Çvş 400.).

Zarf-fiil eklerinden hareketle bir takım kıstaslara gitmek o kadar kolay değildir. Buna rağmen ünlü zarf-fiillerinin Bütün Türk lehçelerinde kullanıldığını, **-p** zarf-fiil ekinin Saha, Çuvaş ve Halaç lehçelerinde kullanılmadığını söyleyebiliriz. Ancak **-I-** zarf-fiil eki Türkiye, Gagavuz ve Tuva Türkçelerinde görülür. Ama işlek değildir (TT 340, Gag 174, Tuv 1208 ).

Diğer zarf-fiil eklerine baktığımızda **-(G)All** eki, İdil-Ural ve Kafkas lehçelerinde (KrT 919, Yüksel 2007:794, Kum 998, Nog 206, Krç-M 922) ; **-(G)AnCA** Oğuz lehçelerinde ; **-(G)AnCI** Tatar, Başkurt, Çuvaş dışında diğer lehçelerde (Tat 229, Bşk 236-237, Çvş 407, 412 ) görülmez. **-(A)rdA** zarf-fiil eki Oğuz ve İdil-Ural lehçelerinde

görülmez. İ- fiilinin zarf-fiil eki olarak bildiğimiz **-kAn** sadece Oğuz lehçelerinde ve Özbek Türkçesi'nde görülmektedir (TT 346, Az 214, Trkmn 35, Gag 175, Özb 237). **-DİkCA** zarf-fiil eki, Oğuz grubu lehçelerde ve Kırım Türkçesinde görülmektedir (TT 347, Az 223, Trkm 35, Gag 173, Yüksel 2005: 425,426). **-(G)AnII** zarf-fiil eki, Kafkas Kıpçak lehçelerinde görülmektedir (Kum 998, Nog 206, Krç-M 922).

Olumsuz zarf-fiil eklerine baktığımızda **-mAdAn** Oğuz ve Kırım lehçelerinde görülürken (TT 342-344, Azb 225, Trkm 430, Ggv 176, Yüksel 2005: 422,423) **-May** Oğuz lehçeleri ve Saha Türkçesinde görülmez. **-mAzDAn** bugünkü Oğuz lehçeleri [Eski Oğuz Türkçesinde var: *dünyādan çıkmazdan öj ol kişiye bildürürler*, Miftāhu'l-Cenne (Gülsevin 1997: 128) ]; Saha ve Çuvaş dışındaki lehçelerde kullanılmaktadır (TT 342, Azb 224, Trkm 446, Ggv 176, Sah 131-134, Çvş 400-414).

Ayrıca, münferit olarak sadece birkaç lehçeye mahsus eklerden ( Azerbaycan : **-dİkdA**, Tatar-Başkurt: **-İşlAy**, Hakas: **-(G)AdAgdA**, Altay: **-GAlAktA**, Kırım: **-GannAn**, Başkurt: **-(I)wInsA** ) bahsedebiliriz (Azb 222, Tat 229, Bşk 237, Hks 89, Dilek 2009:181-182, KrT 863) . Sayısını daha da arttırabileceğimiz bu sadece kendi lehçelerine mahsus ekler şüphesiz ki, hem kendi lehçe grupları içinde hem de diğer lehçeler bakımından ayırıcı özellik gösterirler. Aynı şekilde Özbek ve Uygur Türkçelerinde görmediğimiz **-GangA** eki de Karluk grubu için belirleyicidir (Özb 234 vd, Öztürk 1997: 242).

**Sonuç:** Belirttiğimiz bu hususlardan hareketle kanaatimce şu sonuçları söyleyebiliriz:

a- GAn geçmiş zaman eki, Türkmen Türkçesini saymazsak Kıpçak grubunun belirleyici ekidir. Ayrıca Saha Türkçesinde de görülmez.

b- -MIş geçmiş zaman eki Kıpçak ve İdil-Ural lehçelerinde görülmez. Karluk grubunda ve Kırım Tatar lehçesinde genellikle 3. şahıslarda ve seyrek olarak kullanılan bu ek, Türkmen haricinde Oğuz grubunun belirleyici ekidir. Ayrıca Tuva ve Saha lehçelerinde de görülmektedir.

c- -(I)p(D)I(r) geçmiş zaman eki, Kıpçak Türkçesinin umumî eki olarak görülmesine rağmen İdil-Ural lehçelerinde ve Kumuk Türkçesinde geçmiş zaman işlevinde değil, şimdiki zaman işlevinde kullanılmaktadır. Ayrıca Batı Oğuzcasında (Türkiye, Gagavuz) ve Saha ile Çuvaş lehçelerinde görülmemesi sebebiyle belirleyici bir özelliğe sahiptir.

d- Şimdiki zaman eklerinden **-A YOrI-** yapısı Oğuz grubunda görülürken **-A Tur-** yapısı Oğuz grubunda ve Saha Türkçesinde görülmez.

e- Saha ve Çuvaş lehçelerinde görülmeyen **-(I)p YorI-**, **-A Yat-**, **-(I)p Yat-**, **-(I)p o(l)(t)ur-** analitik şimdiki zaman kipleri Türkmen hariç standart Oğuz lehçelerinde de görülmez.

f- Fiil isimleriyle yapılan şimdiki zamanlar Çuvaş ve Saha lehçelerinde görülmemektedir. Bu yapılardan **-makta** Türkmen hariç Oğuz grubunun ve Karluk grubunun ekidir. Kırım Tatar Türkçesinde görülmesi, Oğuzlara coğrafi yakınlıkları ile açıklanabilir. **-(I)wda** yapısı ise Kıpçak lehçelerinden sadece Kazak, Kırgız,

Karakalpak ve Nogay lehçelerinde görülür. -mada eki ise sadece Türkiye Türkçesinde görülmektedir.

g- Oğuz grubunun eki olarak bilinen -(y)(A)CAK gelecek zaman eki, İdil-Ural lehçelerinde, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Karakalpak ve tam kipleşmemiş olarak Özbek Türkçesinde görülmektedir. Saha Türkçesinde görülmesi ise dikkat çekicidir.

h- Henüz tamamlanmamış gelecek zamanı ifade eden -(G)AIAK sadece Sibirya lehçelerinin ekidir.

ı- -GU +iyelik+ Tur- analitik gelecek zaman yapısı sadece Karluk grubunun ekidir.

i- Gereklilik ekleri içinde en belirleyici ek Oğuz grubunda ve Kırım, Çuvaş lehçelerinde kullanılan -malı ekidir. Diğer bir ek ise -(y)As(I)'dir. Bu ek, Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Azerbaycan lehçelerinde görülmektedir. -(I)w + (kerek, lâzım, vb.) eki ise, Kıpçak grubunun eki gibi görülmesine rağmen Kafkas lehçelerinde ve Kırım Türkçesinde görülmez. -(I)ş +(kerek, lâzım, vb.) yapısı da Karluk grubunun özel ekidir. Kırgız Türkçesinde görülmesi, coğrafi yakınlık ile açıklanabilir. -(I)r/-Ar +(gA) +(kerek, lâzım, vb.) yapısı İdil-Ural lehçelerinde ve Saha hariç Sibirya lehçelerinde görülür. Karaçay-Malkar'da görülmesi yine coğrafi yakınlık ile açıklanabilir. Bu son 4 ek, Oğuz grubu lehçelerinde görülmez.

j- İstek bildiren gelecek zaman eki -mAKÇI, en belirleyici eklerden olup, Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde, Kırım Tatar, Sibirya ve Kafkas lehçelerinde görülmez.

k- Sıfat-fiillere baktığımızda -Ar/-(I)r,-Baz eklerini bütün lehçelerde görebiliriz.

l- Sıfat-fiil olarak Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmayan ancak Karahanlı dönemi eserlerinde rastladığımız (KBG 171,172) ve kip eki olarak ilk örneklerini Çağatay Türkçesinde gördüğümüz (ÇEK 132) -(G) An eki ise kip ekinin aksine Türkmen Türkçesini dahil edersek Saha dışındaki bütün lehçelerde sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır.

m- Kip eki ve sıfat-fiil olarak lehçeler itibarıyla kullanımlarına baktığımızda en istikrarlı ek -(y)ACAk ekidir. Diğer istikrarlı ek -(G)A(A)IAk ekidir.

n- -DIK sıfat-fiil eki, Türkmen hariç Oğuz lehçelerinde ve Saha Türkçesinde görüldüğü için ayrııcı özelliğe sahiptir.

n- Zarf-fiil için söylenebilecek en bariz özellik -p zarf-fiil ekinin Saha, Çuvaş ve Halaç lehçelerinde görülmemesidir.

o- -I zarf-fiil eki, Türkiye, Gagavuz ve Tuva Türkçesinde sınırlı işlevlerde kullanılmaktadır.

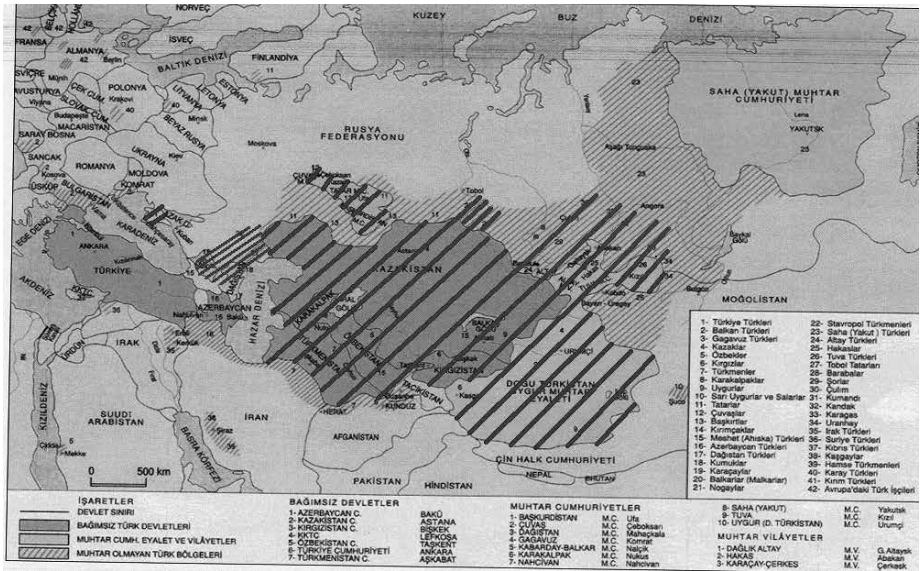
ö- İ- fiilinin zarf-fiil eki olarak görülen -kAn Oğuz grubu lehçeleriyle Kırım ve Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır.

p- -DIKCA zarf-fiil eki, Oğuz grubu lehçelerde ve Kırım Türkçesinde görülmektedir.

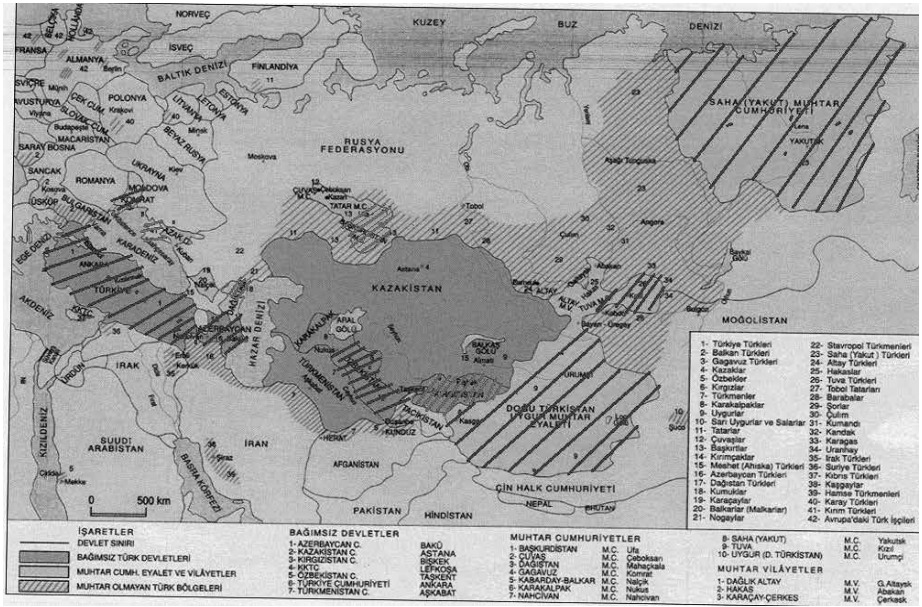
r- Olumsuz zarf-fiil eklerinden -mAdAn Oğuz lehçeleri ve Kırım Türkçesinde kullanılırken -May eki Oğuz lehçeleri ve Saha Türkçesinde kullanılmamaktadır.



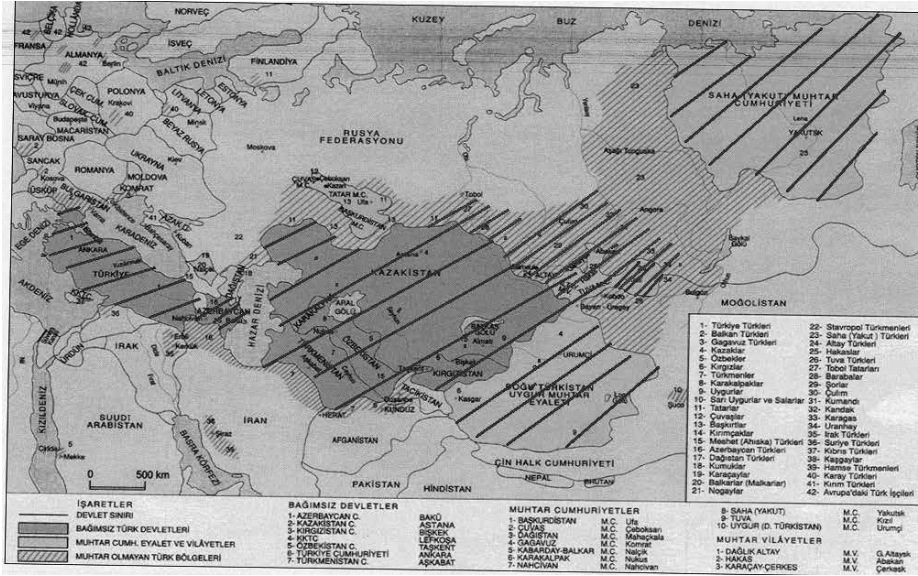
**Ekler:**



-GAn Eki



-Mİş sıfat-fiil eki



## -GAIİ zarf-fil eki

## Kaynaçça

(Alt) DİLEK GÜNER, Figen (2009). *Altay Türkçesi*, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti ve TEMİR Ahmet (1953). "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası* X, s. 59-139 İstanbul.

ATMACA, Emine (2012). "Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Kadar Özelleşme Yoluyla Anlam Daralmasına Uğrayan Kelimeler", *Turkish Studies- International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 7/2 Spring, s. 129-143, Ankara.

AYDOĞDU, Özkan (2009). "Divanü Lûgati't-Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri" *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, S. 1, No. 1, s. 55-81.

(Az) RÜSTEMOV, R. E., BUDAGOVA Z. İ. (1960). *Azerbaycan Dilinin Grammatikası-I Morfolojiya*, Bakı.

BACANLI, Eyüp (2001). *Altay Türkçesi'nde Zaman Şekilleri*, Fatih Ü.SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

(Bşk) *Hezirgi Başqurt Tili*, Başqurtistan Kitap Neşriyeti, Ufa, 1986.

BTH (Komisyon) *Başqurt Tilinin Hızlığı*, C. I. Ufa, 1993

(ÇEK) ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. G. Karaağaç), İstanbul.

CLARK, L. (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.

(Çvş) ERSOY, Feyzi (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.

(DLT) ERCİLİSUN, Ahmet B., AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Kaşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatikdes Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

ERSOY, YAZICI Habibe (2007). "Başqurt Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri-I*, s.749-810, Ankara: Akçağ Yay.

- ERSOY, YAZICI Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Ggv) ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2010). “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 5/1 Winter, s.57-76.
- (Hks) ARIKOĞLU, Ekrem (2011). *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- (Kaz) DOĞAN, Oğuz ve KOÇ Kenan (2013). *Kazak Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, İstanbul.
- (Kklp) UYGUR, Ceyhun Vedat (1996). “Karakalpak Türkçesi” *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Kbg) ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara.
- KORAŞ, Hikmet (2006). “Günümüz Türk Lehçelerinde Gereklilik”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.40, s.131-141, Kayseri.
- KORKMAZ, Zeynep (1972). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı*, 1972, (Ankara 1975), s. 433-446.
- (Krç-M) TAVKUL Ufuk (2006). “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. Ercilasun) s. 883-938, Ankara: Akçağ Yayınları.
- (Krg) KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- (Kr.T) YÜKSEL, Zühâl (2006). “Kırım Tatar Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (KTLG) 2006 (Ed. Ahmet B. Ercilasun). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri, I–Fiil-Basit Çekim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (Kum) PEKACAR, Çetin (2006). “Kumuk Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Nog) AKBABA ERGÖNENÇ, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara.
- ÖNER Mustafa (2006). “Tatar Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Özb) YILDIRIM, Hüseyin (2009). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK Yayınları.
- POKROVSKAYA, L. A. (1964). *Grammatika Gagavuzskogo Yazık*, Moskva: İzdatelstvo “Nauka”.
- RADLOFF, Wilhelm, *Versucheines Wörterbuches der nördlichen Türkdialekte*, c. I-IV, Petersburg 1893-1911.
- (Sah) KİRİŞÇİOĞLU, Mehmet Fatih (1999). *Saha Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- SARIYEV, B. ve GÜDER, N. (1998). *Türkmencenin Grameri II (Morfolojiya: Şekil Bilgisi)*, Ankara: MYB.
- SCHÖNING, Claus (2013). “Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri”, (Çev. İsa Sarı), *Dil Araştırmaları*, S.12, Bahar s. 221-257, Ankara.
- TAMİR, Ferhat (2006). “Kazak Türkçesi”, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Tat) *Tatarskaya Grammatika II (Morfolojiya)*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.
- TAVKUL, Ufuk (2003). “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler” *Kırım Dergisi*, 12 (45), s. 23-32. Ankara.
- TEKİN, Talat (1989). “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem*, 5 (13), Ocak 1989, 141-168.

- (Tof) İLGİN, Ali (2015). *Tarihi Karşılaştırımlı Tofa (Karagas) Türkçesi-Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Trkm) *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfolojiya* (2000). Aşgabat: Ruh.
- (TT) ERGİN, Muharrem (2013). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul.
- (Tuv) ARIKOĞLU, Ekrem (2006). “Tuva Türkçesi” *Karşılaştırımlı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- (Uyg) ÖZTÜRK, Rıdvan (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- YÜKSEL, Zühâl (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- YÜKSEL, Zühâl (2006). “Başkurt Türkçesi” *Karşılaştırımlı Türk Lehçeleri Grameri-I (Fiil-Basit Çekim)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ZEYNALOV, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırımlı Dilbilgisi*, (Akt. Yusuf Gedikli), İstanbul.